

Міністерство освіти і науки України
Національний університет водного господарства та
природокористування
Навчально-науковий інститут економіки та менеджменту
Кафедра суспільних дисциплін

07-03-276M

Методичні вказівки
до підготовки семінарських занять з навчальної дисципліни
«ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»
ANCIENT AND MEDIEVAL
HISTORY OF UKRAINE

для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського)
рівня за освітньо-професійною програмою «Історія»
спеціальності 014.03 «Середня освіта (Історія)»
for applicants of I (bachelor's) level of education
specialties 014 Secondary education (014.03 History)

Рекомендовано науково-
методичною радою ННІЕМ
Протокол № 12 від 20.11.2020 р.

Рівне – 2020

Методичні рекомендації для підготовки семінарських занять з навчальної дисципліни «Давня і середньовічна історія України» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за освітньо-професійною програмою «Історія» спеціальності 014.03 «Середня освіта (Історія)» денної і заочної форм навчання [Електронне видання] / Олексін Ю. П., Шевчук Т. Є. – Рівне : НУВГП, 2020. – 52 с.

Укладачі: Олексін Ю. П., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін;
Шевчук Т. Є., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін.

Відповідальний за випуск: Олексін Ю. П., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін

Керівник групи забезпечення спеціальності

Олексін Ю. П.

© Олексін Ю. П.,
Шевчук Т. Є., 2020
© НУВГП, 2020

ЗМІСТ

Вступ	4
Теми семінарських завдань	5
Тематика та зміст семінарських занять	7
Підсумковий контроль знань з дисципліни (перелік питань до екзамену)	33
Історичні поняття та терміни	34
Головні події давньої і середньовічної історії України	45
Список рекомендованої літератури	49

ВСТУП

Підготовка майбутнього фахівця до професійної педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах набуває надзвичайної ваги особливо в сучасних умовах, у період реформування освіти. Навчання здобувачів І (бакалаврського) рівня освіти вимагає серйозної підготовки, зусиль в оволодінні найновішими формами, методами, засобами професійної діяльності.

Дисципліна «Давня і середньовічна історія України» здобувачами І (бакалаврського) рівня освіти спеціальності 014 Середня освіта (014.03 Історія) денної та заочної форм навчання вивчається у І семестрі.

Хронологічно він охоплює період від 1 млн. років тому (появи перших людей на території України) по 1648 рік (початок козацької революції під проводом Б. Хмельницького), однак для більш повного розкриття змісту деяких історичних категорій можливе звернення до раннього чи пізнього часу.

Метою курсу є засвоєння здобувачами однієї з найцікавіших і водночас визначальних епох в історії України, коли на її теренах виникли перші етнічні державні формування і почала виокремлюватися із загальної руської людності майбутня українська нація. Весь період розбитий на п'ять змістових модулів: 1) Найдавніша історія України;

2) Виникнення держави у східних слов'ян. Давньоруська держава;

3) Галицько-Волинська держава;

4) Політичний та соціально-економічний розвиток українських земель в складі Великого князівства литовського (друга половина XIV - перша половина XVI ст.);

5) Соціально-економічний розвиток українських земель в складі Речі Посполитої (XIV – XVI ст.).

У першому з них студенти ознайомляться з часами появи та розвитку перших народностей на території України, а також вивчають питання походження, розселення, устрою, тощо східних слов'ян.

У другому та третьому змістовому модулі – студенти розглядають історію Давньоруської та Галицько-Волинської держав (теорії їх походження, становлення, розквіту, роздробленості, суспільно-політичним, соціально-економічним, культурним розвитком і ін.).

У четвертому — здобувачі вивчають становище українських земель у складі Великого князівства Литовського з другої половини XIV- до першої половини XVI ст.

П'ятий змістовий модуль присвячений вивченню історії українських земель, які опинилися під впливом і владою Речі Посполитої та становленню українського козацтва як стану, зокрема — теорії його походження, категорії, повстанські рухи тощо.

Загальна кількість навчальних годин становить 120, із них 24/2 відведено на лекції, 22/10 — на семінарські заняття і 74/108— на самостійну роботу. Форма підсумкового контролю — екзамен у I семестрі.

Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кіл-ть год. денна форма	Кіл-ть год. заочна форма
1.	Давня та середньовічна історія України як складова частина української історії.	2	-

2.	Стародавнє населення України.	2	1
3.	Античні держави Північного Причорномор'я.	2	1
4.	Історична наука про походження держави у східних слов'ян.	1	-
5.	Основні етапи історичного розвитку Давньоруської держави.	1	1
6.	Соціально-економічний та культурний розвиток Давньоруської держави.	2	1
7	Київська Русь в період роздробленості.	2	-
8	Джерела з історії та утворення Галицько-Волинської держави.	-	1
9	Державно-політичний устрій та економічний розвиток Галицько-Волинської держави.	2	-
10	Політичний та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського (II пол. XIV – I пол. XVI ст.)	2	1
11	Виникнення та становлення козацького стану (друга половина XV ст. - XVI ст.)	2	1
12	Соціально-економічний розвиток та політичне становище українських земель у другій половині XVIст. Люблінська унія і утворення Речі Посполитої.	1	1
13	Суспільно-політичне та	1	1

	церковне життя в Україні у другій половині XVI ст. Берестейська церковна унія.		
14	Запорозьке козацтво у системі міжнародних відносин кінця XVI – 30 роках XVII ст.	2	1
	Разом	22	10

ТЕМАТИКА ТА ЗМІСТ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

Найдавніша історія України

Семінарське заняття №1

Тема: Давня та середньовічна історія України як складова частина української історії .

Зміст семінарського заняття:

1. Сучасні підходи до вивчення та висвітлення історії України.
2. Періодизація української історії.
3. Давня та середньовічна історія України: предмет, завдання, проблематика курсу.
4. Джерела та література для вивчення курсу.

Тематика рефератів:

1. Особливості геополітичного становища України та його вплив на її історію
2. Основні етапи та хронологічні рамки прадавньої історії України
3. Особливості Трипільської культури.
4. Роль трипільської протоцивілізації в походженні української нації?

Список рекомендованої літератури:

1. Археология Украинской ССР. В 3 т. Т.2. Київ, 1986.
2. Бунятян К. Давнє населення України : навч. посібник. Київ, 1999.
3. Гончарук П. С. Давня історія України. Київська Русь. Київ, 2004.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т.1. Київ, 1991.
5. Давня історія України. Кер. авт. кол. П.Толочко. У 2 кн. Кн.1. Київ, 1994.
6. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.
7. Історія України. Курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1991.
8. Історія України : навч. посібник / За ред. В. Смолія. Київ, 1997.
9. Чмихов Н. Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. Київ, 1992.

Семінарське заняття №2

Тема: Стародавнє населення України.

Зміст семінарського заняття:

1. Населення України у кам'яну добу.
 - а) Загальна характеристика та періодизація кам'яного віку.
 - б) Господарство, суспільні відносини та культура палеолітичного населення.
 - в) Епоха мезоліту та неоліту на території України. Передумови, суть та наслідки «неолітичної революції».
2. Господарство, суспільна організація, матеріальна та духовна культура стародавнього населення України в епоху міді та бронзи.
3. Початок залізного віку. Кіммерійська доба.
4. Скіфо-сарматська доба на території України.

Проблемно-дослідницькі питання:

1. Відомо, що трипільська культура IV—III ст. до н. е. є однією з основних давньо-землеробських культур мідного віку. Розкрийте інші значні досягнення давніх українців-оріїв часів трипільської культури.
2. Чи мала трипільська культура зв'язки з ранніми цивілізаціями Стародавнього Сходу?

Тематика рефератів:

1. Проблема етнічної належності трипільської культури.
2. Розселення, господарство та суспільний устрій скіфів.
3. Військова організація та війни скіфів з іншими народами.
4. Матеріальна та духовна культура скіфів.
5. Сармати на території України.
6. Геродот про військові звичаї.
7. Сармати в історичних першоджерелах.

Список рекомендованої літератури:

1. Бойко О. Д. Історія України. О. Д. Бойко. Київ : Академвидав, 2014 (або видання іншого року).
2. Магочій П. Р. Україна: історія її земель і народів. П. Р. Магочій. Ужгород, 2012.
3. Археологія України : курс лекцій / Л. Л. Залізняк, О. П. Моця, В. М. Зубар та ін. Київ, 2005.
4. Баран В. Д., Баран Я. В. Походження українського народу. Київ, 2002.
5. Залізняк Л. Л. Первісна історія України. Київ, 1999.
6. Античний світ Північного Причорномор'я / В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон. Київ, 1999.
7. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981.
8. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ., 1998.

9. Історія української культури: у 5 т. Б. Є. Патон (голов. ред.); НАН України. Київ : Наукова думка, 2001. т. 1: Історія культури давнього населення України. 2001. 1135 с.

Семінарське заняття № 3

Тема: Античні держави Північного Причорномор'я.

Зміст семінарського заняття:

1. Причини та особливості грецької колонізації Північного Причорномор'я.
2. Основні етапи історичного розвитку античних північнопричорноморських держав.
3. Державно-політичний устрій античних держав. Етнічна та соціальна структура.
4. Соціально-економічний розвиток грецьких міст колоній у Північному Причорномор'ї.

Тематика рефератів:

1. Антична цивілізація України: історія та наслідки існування.
2. Українська античність як соціокультурний чинник.
3. Античність України: великий скіф Анахарсій.

Питання для самостійного вивчення: «Побут та культура населення античних держав Північного Причорномор'я».

Список рекомендованої літератури:

1. Археология Украинской ССР. В 3 т. Т.2. Київ, 1986.
2. Бунятян К. Давнє населення України : навч. посібник. Київ, 1999.
3. Бунятян К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії, Київ, 1998.
4. Василенко Г. К. Велика Скіфія. Київ, 1991.

5. Витоки. Від найдавніших часів до першої половини IX ст. Історія України в прозових творах та документах. Київ, 1995.
6. Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт степных скифов. Київ, 1989.
7. Геродот із Галікарнасу. Найдавніший опис України в V ст. перед Христом. Київ, 1992.
8. Геродот. Історія в дев'яти книгах. Київ, 1993.
9. Гончарук П. С. Давня історія України. Київська Русь. Київ, 2004.
10. Давня історія України. Кер. авт. кол. П. Толочко. У 2 кн. Кн.1. Київ, 1994.
11. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.
12. Історія України : навч. посібник. За ред. В. Смолія. Київ, 1997.
13. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ, 1983.
14. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
15. Полин С. В. От Скифии к сарматии. Київ, 1992.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 т. Т.1. Київ, 1992.
17. Чмихов Н. Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. Київ, 1992.

Семінарське заняття № 4

Тема: Історична наука про походження держави у східних слов'ян.

Зміст семінарського заняття:

1. Господарство давніх слов'ян.
2. Суспільний лад та соціальні відносини.
3. Слов'яни та їх сусіди у добу великого переселення.
4. Державні утворення давніх слов'ян у IV – VII ст.
5. Історичні джерела про східних слов'ян у VII – IX ст.

6. Культура східних слов'ян.

Тематика рефератів:

1. Український народ – один із найстародавніших народів світу.
- 2 Стародавні слов'яни.
3. Проблема походження антів.
4. Трипільська культура та історичні корені народу України.
5. Національна символіка України.

Проблемно-дослідницькі питання:

1. Чому і для чого вивчають історію України?
2. Складіть перелік підручкової та довідкової літератури з давньої та середньовічної історії України, вкажіть їх авторів, місце і рік видання.
3. Складіть таблицю в якій вкажіть:
 - 1) час і територію проживання на території України киммерійців, скіфів, сарматів, готів, гунів;
 - 2) час і територію розташування Ольвії, Тіри, Херсонеса, Пантікапея.
4. Визначте місце і роль в історії України трипільської культури.
5. З'ясуйте проблему походження українського народу, становлення його державності та національно-державницької символіки.

Список рекомендованої літератури:

1. Братко-Кутинський О. Символіка світобудови. Українська традиція. *Людина і світ*. 1992. №4. С. 22–26.
2. Сергійчук В. Національна символіка України. В. Сергійчук. Київ : Веселка, 1992. 112 с.
3. Семененко В.І. Хто такі українці? Що таке Україна? Харків : ШКОЛА, 2010. 160 с.
4. Гончарук П. С. Давня історія України. Київська Русь. Київ., 2004.

5. Давня історія України. Кер. авт. кол. П. Толочко. У 2 кн. Кн.1. Київ., 1994.
6. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. Київ, 1994.
7. Історія України : навч. посібник. За ред. В. Смолія. Київ, 1997.
8. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ, 1983.
9. Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ, 1994.
10. Галушко К. Народи, етноси, нації. Кирило Галушко. Київ : Темпора, 2008. 72 с.
11. Давня історія України: в 3 т. Т. 1.: Первісне суспільство. Київ : Наукова думка, 1997. 558 с.; Т. 2. Скіфо-антична доба. Київ : Ін-т археології НАН України, 1998. 496 с.
12. Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією: Популярне видання. Л. Залізняк. Київ : Темпора, 2008. 104 с.
13. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці : Книги - ХХІ, 2008. С. 5–22.
14. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ., 2002. С. 5–24.
15. Крижицький С., Зубар В., Русяєва А. Античні держави Північного Причорномор'я. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1997. Т. 2. 335 с. (Україна крізь віки).
16. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. Київ : Темпора, 2005. 192 с.
17. Новітні міфи та фальшивки про походження українців. Збірник статей: Популярне видання. Київ : Темпора, 2008. 136 с.
18. Павлюк С. Етногенеза українців: спроба теоретичної конструкції. Львів, 2006. 248 с.

19. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1. С. 88–95.
20. Чмихов М. Археологія та стародавня історія України : курс лекцій. М. Чмихов, Н. Кравченко, І. Черняков. К. : Либідь, 1992. 376 с.
21. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розш. Київ : Критика, 2005. 584 с.

Семінарське заняття № 5

Тема: Основні етапи історичного розвитку Давньоруської держави.

Зміст семінарського заняття:

1. Початок об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва.
2. Перші київські князі Олег та Ігор.
3. Київська Русь в часи правління Ольги та Святослава.
4. Піднесення Київської русі в часи Володимира Великого та Ярослава Мудрого.
5. Політичне становище у Київській Русі в другій пол. XI – на початку XII ст.
6. Володимир Мономах та Мономаховичі.

Тематика рефератів:

1. Християнство на Русі: впровадження, опір язичників, історичні наслідки.
2. Що таке християнство та звідки воно прийшло до Русі.

Проблемно-дослідницькі питання:

Проаналізуйте та аргументуйте теорії походження Київської держави:

- давні літописи про походження Київської Русі,
- норманська та антинорманська теорії,
- хозарська гіпотеза.

Список рекомендованої літератури:

1. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: Короткі біогр. нариси. Історичні та худож. Портрети. В. І. Гусєв, В. П. Дрожин та ін. Київ : Вища школа, 2002. 359 с.
2. Довідник з історії України. А-Я. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
3. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава. Львів : ІУ, 1999. 40 с.
4. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці : Книги. XXI, 2008. С.51–66; 66–107.
5. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ., 2002. С. 25–82.
6. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 240 с.
7. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. Т. 5. 335 с. (Україна крізь віки).
8. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис / М. Ф. Котляр. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2002. 327 с. (Особистість і доба).
9. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. НАН України; Інукраїнознавства ім. І. Крип'якевича; передм. Я. Ісаєвича. 2-ге вид.; із змінами і доп. І. Крип'якевич. Львів : ІУ, 1999. 219 с.
10. Літопис Руський. За Іпатським літописом / пер. Л. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 590 с.
11. Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. В. Ричка. *Український історичний журнал*. 2001. № 2.
12. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ, 2004. 336 с. (Особистість і доба).

13. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1. С. 142–169; 178–185; 233–241; 249–265; 355–363.
14. Толочко О. П. Київська Русь. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1998. Т. 4. 351 с. (Україна крізь віки).
15. Толочко П. П. Ярослав Мудрий. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 2002. 271 с. (Особистість і доба).
16. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. Київ.: Основи, 2008. Т. 1. С. 60–98; 106–112; 142–150; 158–176; 262–270.

Семінарське заняття № 6

Тема: Соціально-економічний та культурний розвиток Давньоруської держави.

Зміст семінарського заняття:

1. Державно-політичний устрій та організація військової справи в Давньоруській державі.
2. Соціально-економічний розвиток Давньоруської держави. Організація влади у центрі та на місцях.
3. Законодавство і судочинство в Київській Русі.
4. Суспільні верстви та характер суспільних відносин.
5. Православна церква в державно-політичній системі Давньоруської держави.

Тематика рефератів:

1. Проблема хрещення Київської Русі.
2. Володимир Великий як історична постать.
3. Утвердження християнства на Русі (писемність, школа, монастирі).
4. Соціально-культурна стратифікація Київської Русі: значимі події та провідні постаті.
5. Фізична культура народу в період Київської Русі.
6. Київська Русь і Візантія.

7. Відносини Київської Русі з європейськими країнами.
8. Стосунки Київської Русі із країнами Сходу.
9. Відносини Київської русі із кочовими племенами.
10. Династичні шлюбні зв'язки у зовнішній політиці Ярослава Мудрого.

Проблемно-дослідницькі завдання:

1. Визначте місце і роль Київської Русі в історії України.
2. З'ясуйте суть норманської та антинорманської теорій.
3. Поясніть походження назв «Русь» та «Україна».

Список рекомендованої літератури:

1. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: Короткі біогр. нариси. Історичні та худож. Портрети. В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. Київ : Вища школа, 2002. 359 с.
2. Довідник з історії України. А-Я. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
3. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава. Львів : ІУ, 40 с.
4. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів. За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці : Книги. XXI, 2008. С.51–66; 66–107.
5. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ., 2002. С. 25–82.
6. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 240 с.
7. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. Т. 5. 335 с. (Україна крізь віки).
8. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. Київ : Вид. дім «Альтернативи», 2002. 327 с. (Особистість і доба).

9. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. НАН України; Інукраїнознавства ім. І. Крип'якевича; передм. Я. Ісаєвича. 2-ге вид.; із змінами і доп. І. Крип'якевич. Львів : ІУ, 1999. 219 с.
10. Літопис Руський. За Іпатським літописом / пер. Л. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 590 с.
11. Ричка В. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. В. Ричка. *Український історичний журнал*. 2001. № 2.
12. Ричка В. Княгиня Ольга. Київ, 2004. 336 с. (Особистість і доба).
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1. С. 142–169; 178–185; 233–241; 249–265; 355–363.
14. Толочко О. П. Київська Русь. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1998. Т. 4. 351 с. (Україна крізь віки).
15. Толочко П. П. Ярослав Мудрий. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 2002. 271 с. (Особистість і доба).
16. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. Київ.: Основи, 2008. Т. 1. С. 60–98; 106–112; 142–150; 158–176; 262–270.

Семінарське заняття № 7

Тема: Київська Русь в період роздробленості.

Зміст семінарського заняття:

1. Причини феодальної роздробленості Київської Русі.
2. Основні тенденції історичного розвитку Київської Русі у період феодальної роздробленості.
3. Оцінка періоду феодальної роздробленості в історіографії.

Тематика рефератів:

1. Утворення держави монголо-татар та початок їх завоювань. Битва на р. Калці.
2. Завоювання монголо-татарами Північно-Східної Русі.
3. Завоювання Батиєм Переяславського, Чернігівського та Київського князівств.
4. Похід татарських орд на Південно-Західну Русь.
5. Руські землі під золотоординським ігом.

Проблемно-дослідницьке завдання:

Проаналізуйте та доведіть фактами діяльність Київської Русі у контактах з сусідами (Візантія, країни Європи, кочовики).

Список рекомендованої літератури:

1. Аркас М. Історія України-Русі. Київ, 1990.
2. Брайчевський М. Походження Русі. Київ, 1968.
3. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988.
4. Гончарук П. С. Давня історія України. Київська Русь. Київ, 2004.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т.2. Київ, 1992.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991.
7. Історія України : курс лекцій. У 2 кн. Кн. 1. Київ, 1991.
8. Історія України : навч. посібник. За ред. В.Смолія. Київ, 1997.
9. Історія України: нове бачення. У 2 кн. Кн.1. Київ, 1995.
10. Історія України в особах. IX – XVIII ст. Київ, 1993.
11. Києво-Печерський патерик. Львів : Свічадо, 2001.
12. Костомаров М. Галерея портретів. Київ, 1993.
13. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
14. Літопис Руський. За Іпатським списком. Київ, 1989.
15. Луговий О. Визначне жіноцтво України. Київ, 1994.

16. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ, 1996.
17. Пріцак О. Походження Русі. Т.1. Київ, 1997.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 кн. Кн. 1 Київ, 1992.
19. Попович М. Нарис історії української культури. Київ, 1998.
20. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993.
21. Терещенко Ю. Україна і європейський світ. Київ, 1996.
22. Толочко П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории. Київ, 1987.
23. Толочко П. Історичні портрети. Київ, 1998.
24. Толочко О., Толочко П. Київська Русь. Київ, 1998.
25. Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича. Київ, 1993.

Семінарське заняття № 8

Тема: Джерела з історії та утворення Галицько-Волинської держави.

Зміст семінарського заняття:

1. Історіографія проблеми.
2. Обставини утворення Галицько-Волинської держави.
3. Джерела для вивчення історії Галицько-Волинської держави.
4. Галицько-Волинська держава у вітчизняній та зарубіжній історіографії.
5. Галицькі та Волинські землі у X – XII ст.
6. Етапи історичного розвитку Галицько-Волинської держави.

Тематика рефератів:

1. Штрихи до історичного портрету Ярослава Осмомисла.

2. Волинські міста на сторінках середньовічних літописів і хронік.

Питання для повідомлень:

1. Галицько-Волинське князівство як східноєвропейська середньовічна держава.
2. Данило Галицький як історична постать. Проаналізуйте політику Данила Галицького. Коронація у Дорогочині.
3. Дайте характеристику торговельно-ремісничих центрів у Галицько-Волинській державі.
4. Чому після занепаду Києва саме Галицько-Волинська держава продовжила на ціле століття існування державної організації українського народу?
5. Розкрийте культурні наслідки християнізації Русі.
6. Охарактеризуйте культуру Галицько-Волинської держави: від «київської спадщини» до європейських засад

Список рекомендованої літератури:

1. Ісакова Н. П., Кропивко О. М., Паламарчук Н. І. Історія України (в схемах і таблицях) : навчальний посібник. Київ : Аграрна освіта, 2005.
2. Магочій П.-Р. Україна : історія її земель і народів. Ужгород, 2012.
3. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
URL: <http://history.franko.lviv.ua/>
4. Історія української культури: у 5 т. Б. Є. Патон (голов. ред.); НАН України. Київ : Наукова думка, 2001. т. 1: Історія культури давнього населення України. 2001. 1135 с.
5. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник / за ред. А. В. Яртия. Львів: Світ, 2005. 568 с.
6. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
7. Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 2001.

- 8.Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998.
- 9.Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. СПб., 2003.
10. Історія української культури. Іван Крип'якевич (заг.ред.). Київ, 2002.
- 11.Українське мистецтво : навчальний посібник: у 3-х частинах / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. Ч. 1 Львів : Світ, 2003. 256 с.

Семінарське заняття № 9

Тема: Державно-політичний устрій та економічний розвиток Галицько-Волинської держави.

Зміст семінарського заняття:

1. Утворення Галицько-Волинської держави. Роман Мстиславич.
2. Внутрішня та зовнішня політика Романа Мстиславича.
3. Боротьба за владу в Галицько-Волинській державі у 1205 – 1238 рр.
4. Політичний та соціально-економічний розвиток Галицько-Волинської держави за правління Данила і Василька Романовичів.
5. Юрій І Львович – король Русі.
6. Галицько-Волинська держава в часи правління Андрія і Лева Юрійовичів.
7. Юрій II (Болеслав) – останній князь Галицько-Волинської держави.
8. Політичний устрій. Влада князя. Місцеве управління, суд, фінанси. Організація війська

Тематика рефератів:

- 1.Зовнішня політика Галицько-Волинської держави
 - а) відносини з європейськими державами;
 - б) боротьба Данила Галицького з монголо-татарами.
2. Внутрішня і зовнішня політика Льва I Даниловича.

3. Історичні першоджерела про коронацію Данила Галицького.

Список рекомендованої літератури:

- 1.Ісакова Н. П., Кропивко О. М., Паламарчук Н. І. Історія України (в схемах і таблицях) : навчальний посібник. Київ : Аграрна освіта, 2005.
- 2.Магочій П.-Р. Україна : історія її земель і народів. Ужгород, 2012.
- 3.Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 1997. 380 с. URL: <http://history.franko.lviv.ua/>
4. Історія української культури: у 5 т. Б. Є. Патон (голов. ред.); НАН України. Київ : Наукова думка, 2001. т. 1: Історія культури давнього населення України. 2001. 1135 с.
5. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посібник / за ред. А. В. Яртия. Львів: Світ, 2005. 568 с.
- 6.Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.
- 7.Котляр М. Ф. Данило Галицький. Київ, 2001.
- 8.Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998.
9. Історія української культури. Іван Крип'якевич (заг.ред.). Київ, 2002.
- 10.Українське мистецтво : навчальний посібник: у 3-х частинах / Д. П. Кравич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. Ч. 1 Львів : Світ, 2003. 256 с.

Семінарське заняття № 10

Тема: Політичний та соціально-економічний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського (II пол. XIV – I пол. XVI ст.)

Зміст семінарського заняття:

1. Державний устрій Великого князівства Литовського, Руського і Жемантійського у XIV - поч. XIV ст. ст.
2. Політико-адміністративний статус українських земель у складі Великого князівства Литовського (середина XIV - початок XV ст.).
3. Унія Великого князівства Литовського з Польщею (1385).
4. Адміністративний статус та місцеві органи влади в українських землях у першій половині XVI ст.
5. Особливості феодальних відносин, залежне селянство та його категорії, соціальна еліта (князі, пани, бояри, зем'яни-шляхта).
6. Розвиток ремесла. Цеховий устрій.
7. Міста, їх населення, заняття, система управління, Магдебурзьке право.

Тематика рефератів:

1. Історичні портрети: Роман Мстиславович та Данило Галицький.
2. Галицько-Волинський літопис – видатна пам'ятка культури.

Список рекомендованої літератури:

1. Баран В. Д. Княжий Галич в історії України. УІЖ. 2001. № 5. С.67-74.
2. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально – Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: Стилос, 2006.
3. Грицак Я. Галицько-Волинська держава. Галич, 1995.
4. Котляр М. Ф. Галицько-Волинське князівство. (До 800-річчя утворення). УІЖ.2000. № 1. С. 25-31.

5. Котляр М. Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині. УІЖ. 2008. № 3. С. 30-34.
6. Чухаева В. А. Русские княжества и Золотая Орда 1243-1350 гг. Днепропетровск, 1998.

Семінарське заняття № 11

**Тема: Виникнення та становлення козацького стану
(друга половина XV ст. - XVI ст.)**

Зміст семінарського заняття:

1. Історіографія проблеми.
2. Причини та історичні обставини появи військово-служилої людності на порубіжжі зі Степом.
3. Перші документальні згадки про українське козацтво та його місце в соціальній структурі і в системі державної військової оборони Великого Князівства Литовського.
4. Джерела формування та поповнення козацтва, його організація та військова справа, заняття, місця дислокації.
5. Виникнення Запорозької Січі та перші походи запорожців проти татар, Туреччини.

Тематика рефератів:

1. Дмитро Вишневецький (Байда).
2. Військове мистецтво українського козацтва.
3. Перший поділ України.
4. Місце і роль українського козацтва та Запорозької Січі в боротьбі за українську державність.

Список рекомендованої літератури:

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ : Дніпро, 1991. 335 с.

3. Брехуненко В. Морські війни українських козаків. Київ, 2007. 80 с. (Перемоги української зброї).
4. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ-Чернівці : Книги XXI, 2008. С.108–120; 120–121; 125; 149; 150–152; 167.
5. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ., 2002. С. 87–96;98–99; 118–119.
6. Історія українського козацтва: у 2 т. Т.1: нариси / відп. ред. В. А. Смолій. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 800 с.
7. Історія України в особах: Литовсько – Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін. Київ : Україна, 1997. 272 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні; пер. з англ. Софії Грачової. Київ : Критика, 2005. 496 с.
9. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1998. Т. 6. 319 с. (Україна крізь віки).
10. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. Київ : Україна, 2003. 190 с. (Українські державники).
11. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 2. С. 346–359.
12. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. Київ : Основи, 2008. Т. 2. С. 236–251.
13. Уривалкін О. Як українські землі потрапили до складу Польщі (Люблінська унія 1569 року). О. Уривалкін. Таємниці історії України (загадки, події, факти). Київ : КНТ, 2006. С. 57-77.
14. Уривалкін О. Як українські землі у XIV – XVI ст. потрапили до складу сусідніх держав. Таємничі грані історії. Київ : КНТ, 2007. С. 266-273.

15. Шама О. Люблінська унія 1569 року: історичне дослідження. Тернопіль, 1999. 208 с.
16. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 300 с.
17. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Київ : Наукова думка, 1990.
18. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероб. та розшир. Київ : Критика, 2005. 584 с.
19. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.

Семінарське заняття № 12

Тема: Соціально-економічний розвиток та політичне становище українських земель у другій половині XVIст. Люблінська унія і утворення Речі Посполитої.

Зміст семінарського заняття:

1. Державний устрій Польщі: королівська влада, сейм та станове представництво шляхти.
2. Політико-адміністративний статус українських земель у складі Речі Посполитої.
3. Перетворення української політичної еліти на провінційну та політичні наслідки для українського державотворення.
4. Козацька проблема в Речі Посполитій: причини і наслідки. Боротьба козацтва за визнання їх станових прав.
5. Становище селянства: ріст феодальної експлуатації та остаточне закріпачення.
6. Утворення Речі Посполитої та умови польсько-литовського союзу.

7. Привілеї, видані Волині, Київській землі та Брацлавщині при переході їх до складу Польщі.

Практичні завдання:

1. Дослідити історіографію польсько-литовської унії 1569 р.
2. Загарбання українських земель і поділ їх іноземними державами у XIV – XVI ст.: випадковість чи закономірність?
3. Чи були в Люблінській унії 1596 р. якісь позитивні сторони для України?
4. Чи було закономірним укладення Берестейської унії 1596 р. і як вона була сприйнята в Україні?
5. Проаналізуйте за працею О. Бойка «Історія України» (Київ., 2007. С. 126 – 127) версії походження козацтва. Порівняйте їх з концепцією Н. Яковенко у «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» (Київ, 2005. С.177–182).

Тематика рефератів:

1. Братства та їх роль в розвитку української культури XV–XVIII ст.
2. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1936).
3. Версії щодо часу виникнення та походження козацтва.
4. Розвиток освіти. Роль церкви.

Список рекомендованої літератури:

1. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т.1. Київ, 1991. С. 112–130.
2. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. Жовтень. 1989. № 1–3.
3. Грушевський М. Історія України-Русі. Т. VI. Київ : Наук. думка, 1995. С.141–234, 294–411.

4. Історія України. Львів : Світ, 1996. 488 с.
5. Промисли в Україні XVI ст. На переломі. Київ : Україна, 1994. С. 256–261.
6. Смолій В. Л. та ін. Становлення української державності. *Укр. іст. журн.* 1990. № 10. С. 10–20.
7. Шерстюк В. Релігійне-дисидентське питання як засіб посилення російських позицій у Польщі в другій половині XVI ст. *Історія України.* 1999. № 29–30. С. 3–4.
8. Литовсько-польський період. Хоткевич І. Історія України. Київ : Веселка, 1992. С. 119–181.
9. Хониоман Я. С. Евреи Украины. Київ, 1992. 160 с.
10. Брестська церковна унія. *Укр. іст. календар.* Київ, 1996. С. 306–308.
11. Козацтво і унія. *Укр. Слово.* Київ, 1993. 19, 26 лютого.
12. Кухта Б. Я. З історії української політичної думки. Київ, Генеза, 1994. С. 368.
13. Історія України в особах. Литовсько-польська доба. Київ, 1997.
14. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ, 1995.
15. Наточій І. З Хрестом проти хреста, чи з миром до людських дум? *Україна*, 1990. № 21.
16. Апанович О. Школи в Запорозькій Січі. *Укр. слово*, 1996. 14 листопада. За плугом господь іде. *Історія України.* 2000. № 1. С. 3–5.
15. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.
16. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ : Наук. думка, 1992. С. 168–173, 176–178.
17. Крисаченко В. С. Українознавство. Хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 142–161.
18. Гурбик А. О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти). *Укр. іст. журн.* 1999. № 6. С. 3–16.

19. Леп'явко С. Початки козацької дипломатії (кінець XVI ст.). *Історія України*. 1999. № 38. С. 1–3.
20. Стороженко Г. С. Оснащення козацького війська середини XVII ст. *Історія України*. 1998. № 46. С. 1–8; № 47. С. 6–8.
21. Сас П. Політична свідомість і соціокультурні орієнтації козацтва. *Історія України*. 2001. № 41. С. 4–5.
22. Смолій В. Козацтво та Запорозька Січ у суспільно-політичних процесах XVI-XVII ст. *Історія України*. 2000. № 6. С. 1–3.
23. Наливайко Д. Козацько-християнська республіка Запорізька Січ у західноєвропейських пам'ятках. Київ, 1992.

Семінарське заняття № 13

Тема : Суспільно-політичне та церковне життя в Україні у другій половині XVI ст. Берестейська церковна унія.

Зміст семінарського заняття:

1. Становище православної церкви у складі католицької держави Речі Посполитої.
2. Завоювання Константинополя турками та переорієнтація константинопольського патріарха на Москву як церковного центру православ'я. Московська ідеологія «третього Риму».
3. Берестейська унія 1596 р.
4. Політичні наслідки церковного розколу для українства.

Проблемне завдання:

Аргументувати чи спростувати тезу про те, що „... козацтво в Україні було тією суспільно-політичною силою, яка здатна була протистояти польському гнобленню?”

Тематика рефератів:

1. Запорізька січ та ісламський світ.
2. Значення козацтва в історії України.
3. Кревська унія 1385 року та її наслідки для України.
4. Козацько-селянські повстання п. п. XVII ст. (під проводом К. Косинського, С. Наливайка та ін.).

Список рекомендованої літератури:

1. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ, 2002. С. 87–96; 98–99; 118–119.
2. Історія українського козацтва: у 2 т. Т.1: нариси, відп. ред. В. А.Смолій. 2-ге вид. Київ : Вид. дім Києво-Могилянська академія, 2009. 800 с.
3. Історія України в особах: Литовсько – Польська доба / О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін. Київ : Україна, 1997. 272 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні; пер. з англ. Софії Грачової. Київ : Критика, 2005. 496 с.
9. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ : Видавничий дім Альтернативи, 1998. Т. 6. 319 с. (Україна крізь віки).
10. Сергійчук В. І. Дмитро Вишневецький. Київ : Україна, 2003. 190 с. (Українські державники).
11. Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 2. С. 346–359.
8. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. Київ.: Основи, 2008. Т. 2. С. 236–251.
12. Україна: антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: у 10 т. Київ : Основи, 2008. Т. 2. С. 236–251.
13. Уривалкін О. Як українські землі потрапили до складу Польщі (Люблінська унія 1569 року). О. Уривалкін.

Таємниці історії України (загадки, події, факти). Київ : КНТ, 2006. С. 57-77.

14. Шама О. Люблінська унія 1569 року: історичне дослідження. Тернопіль, 1999. 208 с.

15. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану: друга половина XV – середина XVII ст. 2-ге вид. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 300 с.

Семінарське заняття № 14

Тема : Запорозьке козацтво у системі міжнародних відносин кінця XVI – 30 роках XVII ст.

Зміст семінарського заняття:

1. Козацтво в становій системі Речі Посполитої. Утворення реєстрового козацтва.
2. Боротьба козацтва за вільності і права. Роль козацтва у стримуванні турецько-татарської агресії.
3. Адміністративний устрій та система управління Запорозької Січі другої половини XVI ст. - першої чверті XVII ст.
4. Участь козацтва у Хотинській війні.
5. Козацтво і антикатолицький союз Швеції і Росії.

Тематика рефератів:

1. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та його стратегія морських походів проти Кримського ханства та Туреччини.
2. «Християнська козацька республіка».
3. Військове мистецтво запорозьких козаків.
4. Українське козацтво у системі європейської політики другої половини XVI - середини XVII ст. (Відносини з Австрією, Венецією, Ватиканом у рамках ліги «християнської міліції»).

5. Запорозьке козацтво і Росія.

Список рекомендованої літератури:

1. Дорошенко Д. Нарис історії України. У 2 т. Київ, 1991.
2. Історія України: нове бачення / під ред. В. Смолія. Київ, 2002.
3. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990.
4. Марочкін В.П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в п. чверті XVII ст. Київ, 1989.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Київ, 1992. Т. 1.

Підсумковий контроль знань з дисципліни «Давня та середньовічна історія України» (перелік питань до екзамену)

1. Предмет, завдання та періодизація курсу «Давня та середньовічна історія України».
2. Джерела та історіографія курсу «Давня та середньовічна історія України».
3. Формування людської цивілізації на території України. Періодизація первісного суспільства.
4. Перші етнічні утворення на території України: кіммерійці, скіфи, сармати, готи, гуни.
5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
6. Походження слов'ян: венеди, анти, склавини. Їх розселення, заняття, суспільний устрій, побут, звичаї.
7. Походження українського народу та ставлення його державності. Етнонім «Україна». Національна символіка.
8. Виникнення та становлення давньоруської держави. Заснування Києва. Походження топоніма «Русь».
9. Норманська та антинорманська теорії. Аскольд і Дир.
10. Внутрішня та зовнішня політика князів: Олега, Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира, Ярослава.
10. Хрещення Русі та його історичне значення.

11.Політичний устрій та соціально-економічний розвиток Київської Русі.

12.Політична роздробленість Київської Русі: причини та наслідки.

13.Боротьба Русі з кочівниками: печеніги, половці, монголо-татари.

14.Утворення та розвиток Галицько-Волинського князівства і його роль в історії української державності. Данило Галицький. 15.Загарбання українських земель іноземними державами в XIV–XVI ст. Кревська (1385) та Люблінська (1569) унії.

16.Політичне, соціально-економічне становище та духовно-культурний розвиток українських земель в XIV – XVI ст. Берестейська (1596) унія.

17.Виникнення та феномен українського козацтва: військова організація та військове мистецтво.

18.Утворення Запорозької Січі. Запорозька Січ – як військова, господарська та державна організація. Дмитро Байда-Вишневецький.

19.Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.

Петро Конашевич-Сагайдачний.

20.Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст

ІСТОРИЧНІ ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНИ

Абсолютизм – необмежена самодержавна влада, деспотична форма державного правління, яка ґрунтується на сваволі правителя (царя, імператора, короля) і за якої досягається надзвичайно високий ступінь централізації державної влади. **Автономія** – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом (Конституцією).

Авторитаризм – антидемократична та антиправова концепція і практика здійснення влади; політичний режим, якому притаманні зосередження в руках однієї людини або невеликої групи осіб необмеженої влади, повна відсутність або абсолютна фіктивність представницьких інститутів та системи поділу влади.

Агресія – у сучасному міжнародному праві будь-яке незаконне, з погляду Статуту ООН, застосування сили однієї держави (чи групи держав) проти іншої, яке має на меті загарбання території, ліквідацію або обмеження політичної незалежності, насильницьке підкорення народу (нації).

Анархізм – ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої — заперечення державного управління суспільством; невизнання авторитету, порядку, дисципліни; свавілля.

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави.

Антропогенез – процес виділення людини з тваринного світу, олюднення мавпи під впливом суспільної практики.

Археологічна культура – сукупність історичних джерел, які належать до одного часу, знайдені археологами на одній території, мають місцеві особливості і надають інформацію про життя древніх (первісних людей).

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрата традицій, мови тощо) раніше самостійного народу (етносу) чи якоїсь його частини в середовищі іншого, як правило, численнішого народу (етносу); засіб досягнення етнічної однорідності.

Бортництво – лісове бджільництво.

Бояри – великі землевласники, які належали до князівського двору та входили до складу військової дружини князя.

Братства – національно-релігійні об'єднання міщан при православних церквах, що існували у XVI–XVIII ст.

Варяги – давньоруська назва норманів (здебільшого шведів), які у VIII – п. п. XI ст. з метою військової здобичі та торгівлі освоювали водні шляхи Сх. Європи.

Велике переселення народів – умовна назва переселення ряду племен (гунів, германців, слов'ян та ін.) на територію Римської імперії, яке відбулося у IV–VII ст.

Військо Запорозьке – військово-політична організація українського козацтва, яка існувала з часу організації козацького реєстру (1572) та виникнення Запорозької Січі аж до середини XVII ст.

Віче – народні зібрання в давні часи, де вирішувалися питання війни і миру, громадського життя.

Вотчина – вид феодальної земельної власності, що належала привілейованим верствам (князям, боярам, духовенству тощо). Вотчину можна було передати у спадщину, продати і т.п. **Гайдамацький рух** – форма народної боротьби проти польського гніту на Правобережній Україні, що виникла на початку XVIII ст. Вершиною його була Коліївщина 1768 р.

Геноцид – дії спрямовані на часткове чи цілковите знищення якої-небудь національної, етнічної чи релігійної групи населення. **Гетьман** – 1) в Україні в XVI – п. п. XVIII ст. – глава реєстрових козаків, із 1648 р. правитель України і глава козацького війська; 2) у Польщі й Великому князівстві Литовському з кінця XV до XVIII ст. – вищий воєначальник.

Геополітика – політична концепція, яка стверджує, що в основі політики (переважно зовнішньої) певної держави лежить співвідношення географічних чинників – просторового розташування країни, розміру території, клімату, наявності природних ресурсів, густоти населення тощо.

Голокост – цілеспрямована політика нацистів Німеччини та фізичне винищення євреїв, циган та інших народів.

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції культурницького і суспільно-політичного спрямування, що діяли в другій половині XIX – на початку XX ст.

Громадянські війни – організована збройна боротьба за державну владу між соціальними групами всередині держави. **Губернія** – адміністративно-територіальна одиниця в царській Росії. Вперше запроваджена Петром I у 1708 р.

Гуманізм – теорія і практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей. **Демографія** – наука, що вивчає склад і рух населення та закономірності його розвитку.

Демократія – форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян, рівні можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади.

Держава — базовий інститут політичної системи та політичної організації суспільства, що створюється для забезпечення життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення в соціально неоднорідному суспільстві з метою збереження його цілісності, безпечного існування, задоволення загальносоціальних потреб. **Децентралізація** – управлінська політична система, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування з метою оптимізації практичного розв’язання питань загальнонаціональної ваги, а також реалізації регіонально-локальних програм.

Дискримінація – часткове чи повне, тимчасове чи постійне обмеження або позбавлення конституційних прав певної категорії громадян за расовою чи національною належністю, політичними і релігійними переконаннями, статтю тощо. 485 **Діаспора** – розпорошення, розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі батьківщини; уся сукупність вихідців з якоїсь країни та їх нащадків, які проживають поза її межами.

Еволюція – процес поступових змін, суть яких полягає в спрощенні або ускладненні розвитку чого-небудь або когонебудь.

Експансія – активне проникнення в яку-небудь сферу; загарбання чужих територій, ринків, джерел сировини; політичне та економічне поневолення інших країн.

Екстенсивний шлях розвитку – розвиток економіки, що характеризується збільшенням кількості продукції, що випускається, за рахунок збільшення витрат людської праці, сировини та матеріалів.

Еліта національна – найбільш підготовлена і згуртована меншість суспільства, його провідна верства, яка усвідомлює цілі, що стоять перед народом (нацією) і скеровує зусилля національної спільноти на їх досягнення.

Етногенез – походження народів.

Етнос – позачасова, позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об'єднана спільним походженням, культурою, мовою, історією, традиціями та звичаями, самосвідомістю та етнізмом (назвою).

Земства – виборні органи місцевого самоврядування в Росії, запроваджені земською реформою 1864 р.

Ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей та поглядів на політичне життя, яке відображає інтереси, світогляд, ідеали, уявлення людей, класів,

націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Ієрархія – поділ на вищі та нижчі чини, посади, що передбачає сувору підлеглисть нижчих за чином або посадою вищим.

«Із варягів у греки» – важливий водний торговельний шлях Київської держави, що з'єднував Чорне та Балтійське моря системою річкових шляхів і волоків (переходами суходолом суден між річками).

Імперія – велика держава, що складається з метрополії та підпорядкованих центральній владі держав, народів, які примусово інтегровані до єдиної системи політичних, економічних, соціальних та культурних взаємозв'язків. Імперії виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Інфляція – переповнення каналів грошового обігу масою надлишкових паперових грошей, що спричиняє знецінення їх, зростання цін на предмети першої потреби, зниження валютного курсу, реальної заробітної плати.

Інфраструктура – сукупність галузей та видів діяльності, що обслуговують як виробничу, так і невиробничу сфери економіки (транспорт, зв'язок, комунальне господарство, загальна і професійна освіта, охорона здоров'я тощо).

Колонізація – заселення вільної території на окраїнах власної країни; заснування поселень у залежній країні; перетворення незалежної країни на колонію шляхом військового, економічного та політичного поневолення її іншою країною.

Компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консолідація – зміцнення, згуртування, об'єднання.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний і державний устрій, порядок утворення,

принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація – союз суверенних держав, які, зберігаючи свою незалежність, об'єднуються на певний час задля досягнення певних спільних цілей.

Космополітизм – теорія і практика, в основі якої лежить теза про необхідність заміни національного громадянства світовим.

Криза політична – тимчасове призупинення чи припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; значне поглиблення й загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості.

Кріпосне право – система правових норм, що встановлювали залежність селянина від феодала і право останнього на селянина-кріпака як на свою повну власність.

Культ особи – єдиновладдя тоталітарного типу, часто релігійного характеру, що означає раболіпство, сліпе поклоніння «божеству».

Культурно-просвітницький рух – рух, учасники якого направляють свою діяльність на досягнення перетворень в суспільстві шляхом просвіти населення і поширення культури. **Легітимність** – визначення або підтвердження законності якогось права чи повноваження; здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста звільнялися від управління та суду великих землевласників і створювали виборні органи місцевого самоврядування. **Малоросія (Малоросійський край)** – офіційна назва Правобережної та Лівобережної України

(Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після Березневих статей.

Маргіналізація – незавершений, неповний перехід людини в нове соціальне середовище, за якого вона втрачає попередні соціальні зв'язки, але ще не може повною мірою пристосуватися до нових умов життя.

Менталітет – стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальновизнані цінності, суспільна психологія.

Модернізація – оновлення, удосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, перероблення відповідно до сучасних вимог. **Монархія** – форма державного правління, за якої верховна влада повністю або частково зосереджена в руках однієї особи – глави держави, як правило, спадкоємного правителя, монарха. Розрізняють необмежену (абсолютну) монархію та обмежену (конституційну), за якої влада обмежується парламентом.

Натуральне господарство – форма розвитку економіки, коли продукт виробляється для власного споживання, а не на продаж. **Національний дохід** – новостворена у сфері матеріального виробництва вартість або частина сукупного (валового суспільного) продукту, що залишається після спожитих засобів виробництва.

Нація – історична спільнота людей, що складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури і характеру. **Олігархія** – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які

виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Плюралізм – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох (чи багатьох) незалежних начал політичних знань і розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії та протидії політичних партій та громадськополітичних організацій. **Політична система** – сукупність державних і недержавних соціальнополітичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, відносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Популізм – схильність політиків домагатися визнання їхньої громадської діяльності, популярності, вдаючись до простих, прийнятних для населення аргументів та пропозицій, уникаючи непопулярних, але необхідних заходів щодо розв’язання суспільних проблем.

Право на самовизначення – це загальновизнане світовим співтовариством право кожної нації створювати власну державу в рамках своєї етнічної території, входити до складу інших існуючих держав або відокремлюватися від них, керуючись при цьому принципом доцільності.

Правова держава – тип держави, в основі якої — верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина і держави.

Приватизація – процес перетворення будь-якої форми власності (державної, колективної, особистої тощо) на приватну; передання частини державної власності в будь-яку іншу недержавну власність трансформація державних підприємств та організацій в акціонерні, колективні, кооперативні, приватні тощо. **Промисловий переворот** – процес переходу від мануфактурного до машинного

виробництва. (В Україні цей перехід відбувався в 30–80-ті рр. XIX ст.).

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції та на розширення зовнішніх ринків. Протекціонізм, як правило, реалізується через митну політику.

Путч (державний переворот) – спроба певних політичних сил прийти до влади незаконним шляхом.

Реабілітація – визнання особи (групи осіб, що була необґрунтовано притягнута до кримінальної відповідальності, невинною.

Революція – докорінна зміна, стрибкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового; переворот у житті суспільства, який зумовлює ліквідацію віджилого суспільного ладу й утвердження нового.

Репресії – незаконні каральні заходи, покарання з боку держави стосовно окремих громадян, соціальних, етнічних груп, що проводяться в антидемократичних державах з метою зміцнення панування органів влади над суспільством.

Республіка – держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

Реформа – перетворення, зміна, нововведення, яке не знищує основ існуючої структури.

Руїна – назва періоду історії України з 1658 р. і до середини 80-х років XVII ст.

Самвидав – видані в СРСР поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки тощо, які розповсюджувалися за допомогою переписування, розмноження на шапірографі або ручних ротаторах.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави в зовнішніх і внутрішніх справах.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.

Традиція – форма передавання соціального досвіду; ідеї, звичаї, норми, що передаються з покоління в покоління.

Узурпація – протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративнотериторіальними одиницями, на які вона поділена.

Унія – об'єднання, союз. Унія буває державною, персональною, релігійною.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Фільварок – польське найменування товарного (тобто такого, що виробляє сільськогосподарську та іншу продукцію для продажу) великого феодального господарства, в якому основною повинністю залежних селян була панщина.

Цензура – система державного контролю за змістом публікацій і засобами масової інформації.

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий певним суспільством.

Чумацтво – торгово візницький промисел в Україні.

Шляхта – панівний соціальний стан у Польщі, Литві, а також на українських землях, що входили до складу цих держав у XV–XVIII ст. За походженням шляхта була польською, литовською, білоруською та українською.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації.

Ярлик – письмовий указ, грамота хана Золотої Орди. Дозвіл руським князям правити тими чи іншими землями.

ГОЛОВНІ ПОДІЇ ДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

- 1 млн. років тому – поява первісних людей на території України.
- IV–III тис. до н. е. – розселення племен трипільської культури на території України.
- IX–VII ст. до н. е. – розселення кіммерійців між Дністром і Доном, а також на Кримському та Таманському півостровах.
- VII–III ст. до н. е. – панування скіфів на території Північного Причорномор'я.
- VII–VI ст. до н. е. – грецька колонізація Північного Причорномор'я.
- I–II ст. – перші згадки про слов'ян у творах римських вчених – Плінія Старшого, Тацита, Птолемея.
- IV–VII ст. — формування перших східнослов'янських політичних об'єднань – союзів племен.

- VIII–IX ст. – утворення праукраїнської держави Руська земля з центром у Києві.
- 860–866 – походи князя Аскольда на Константинополь.
- 860 – Аскольдове «хрещення».
- 882 – вбивство Аскольда варягами, захоплення Києва Олегом.
- 882–912 – правління Олега на Русі.
- 907, 911 – походи Олега на Візантію.
- 911 – укладення договору між Руссю і Візантією.
- 912–945 – князювання Ігоря.
- 915 – перша згадка про печенігів.
- 941, 944 – походи князя Ігоря на Візантію.
- 945 – вбивство князя Ігоря древлянами.
- 945–964 – регентство княгині Ольги.
- 955 – прийняття Ольгою християнства під час її поїздки до Константинополя.
- 964–972 — князювання Святослава.
- 964–966 – Східні походи Святослава.
- 968, 969–971 – походи князя Святослава на Балкани.
- 968 – облога печенігами Києва.
- 972 – загибель Святослава у битві з печенігами біля дніпровських порогів.
- 972–978 – князювання Ярополка Святославича в Києві.
- 980–1015 – князювання Володимира Великого.
- 988 – запровадження християнства в Київській Русі.
- 1019–1054 – князювання Ярослава Мудрого.
- 1036 – поразка печенігів під Києвом.
- 1037 – спорудження в Києві Софійського собору.
- 1097 – князівський з’їзд у Любечі.
- 1113 – укладення монахом Нестором першої редакції літописного зведення — «Повісті минулих літ».
- 1113–1125 — князювання Володимира Мономаха.
- 1187 – перша літописна згадка назви «Україна» щодо земель Південної Київщини та Переяславщини.

- 1199 – об'єднання волинським князем Романом Мстиславичем Галицької і Волинської земель і утворення Галицько-Волинського князівства.
- 1202 – захоплення Києва князем Романом Мстиславичем.
- 1223 – поразка руських дружин і половецького війська в битві на р. Калці.
- 1237–1240 – монгольська навала на Русь.
- 1238 – перемога військ Данила Галицького над німецькими лицарями-хрестоносцями під Дорогочином.
- 1239 – об'єднання Галицької, Волинської та Київської земель Князем Данилом Романовичем.
- 1240, 6 грудня – облога й розорення Києва військами хана Батия.
- 1246 – поїздка Данила Романовича у Золоту Орду за «ярликом» на князювання.
- 1253 – коронування в Дорогочині Данила Романовича як короля Русі.
- 1256 – перша згадка про заснування Львова.
- 1264 – смерть Данила Романовича. Галицька земля відходить до його сина Лева.
- 1350–1352 – боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за Волинські землі.
- 1362 – перемога литовського війська над золотоординськими збройними формуваннями. Остаточна інкорпорація до Литовського князівства Київщини, Переяславщини, Волині та Поділля.
- 1385 – Кревська унія між Литвою та Польщею.
- 1387 – остаточне приєднання Галичини до Польського королівства.
- 1410 – поразка Тевтонського ордена від об'єднаного війська поляків, литовців, українців та білорусів під Грюнвальдом.
- 1413 – Городельська унія між Литвою та Польщею.
- 1449 – утворення Кримського ханства.

- 1480 – повалення золотоординського іґа на Русі.
- 1529 – перший Литовський статут.
- 1554–1556 – спорудження Д. Вишнівецьким на о. Мала Хортиця оборонного замка-фортеці. Заснування Запорозької Січі.
- 1566 – другий Литовський статут.
- 1569 – Люблінська унія між Литвою та Польщею. Утворення федеративної польсько-литовської держави – Речі Посполитої. Перехід під владу Польщі Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, а також Підляшшя.
- 1572 – універсал польського короля Сигізмунда II Августа про утворення найманого козацького формування – початок реєстрового козацького війська.
- 1572 – видання у Львові друкарнею Івана Федорова першої друкованої в українських землях книги «Апостол».
- 1588 – Третій Литовський статут.
- 1591–1593 – козацько-селянське повстання під проводом К. Косинського.
- 1594–1596 – козацько-селянське повстання під проводом С Наливайка.
- 1596 – Берестейська унія.
- 1616 – похід запорозьких козаків на чолі з П. Сагайдачним на Кафу, визволення невольників.
- 1621 – битва польсько-козацького війська з турецьким під Хотином.
- 1625–1638 – хвиля козацько-селянських повстань під проводом М. Жмайла, Т. Трясила, І. Сулими, П. Бута, Д. Гуні, Я. Остриниці.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Основна

1. Аркас М. Історія України-Русі. Одеса : Маяк, 1994. 392 с.
2. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. 3-тє вид., доп. Київ : Академвидав, 2006. 688 с. (Альма-матер).
3. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник. Київ: Наукова думка, 1995. 688 с.
4. Гусєв В. І., Калінцев Ю. О., Кульчицький С. В. Історія України : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2003. 431 с.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1991.
7. Давня історія України: в 3 т. Київ : Наукова думка, 1997–2000.
8. Довідник з історії України. А-Я / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста; Ін-т істор. досліджень ЛНУ ім. І. Франка. 2-ге вид., доопрац. і доп. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.
9. Дорошенко Д. Нарис історії України: у 2 т. Київ., 1991.
10. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1992. 230 с.
11. Екельчик С. История Украины: становление современной нации. Київ, 2010.
12. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. Редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та ін. Київ : Наукова думка, 2005.
13. Єфименко О. Історія України та її народу; пер. з рос. В. Д. Калити. Київ : Мистецтво, 1992. 256 с.
14. Історія України : навч. посіб. За ред. Г. Темка, Л. Тупчієнка. Київ : Видавничий центр Академія, 2002. 480 с. (Альма-матер).

15. Історія України. За ред. В. Смолія. 3-тє вид., доп. й перероб. Київ : Альтернативи, 2002. 471 с.
16. Історія України. кер. авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 4-те. Львів : Світ, 2003. 520 с.
17. Історія України : навч. - метод. посіб. для семінар. Занять / В. М. Литвин, А .Г. Слісаренко, В. Ф. Колесник та ін. Київ : Знання-Прес, 2006. 460 с.
18. Історія України: Документи. Матеріали : посібник / Уклад., комент. В. Ю. Короля. Київ, 2002. 448 с. (Альма-матер).
19. Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / Редкол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. Т. 1. 800 с.; 2007. Т. 2. 724 с.
20. Потоцький В. П. Хто є хто в українській історії. Х. : ВД ШКОЛА, 210. 160 с. (Історичний архів: Маленькі таємниці великої історії).
21. Котляр М., Котляр В., Кульчицький С. Довідник з історії України. Київ., 1996. 240 с.
22. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1992. 520 с. («Пам'ятки історичної думки України»).
23. Магочій Павло-Роберт. Історія України. Київ : Критика, 2007. 640 с.
24. Мицик Ю., Бажан О., Власов В. Історія України : навч. посіб. для старшокласників. Київ., 2005. 576 с.
25. Остафійчук В. Історія України: сучасне бачення : навч. посіб. / 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання-Прес, 2006. 422 с.
28. Семененко В. І. Хто такі українці? Що таке Україна? Харків : ВД ШКОЛА, 2010. 160 с. (Історичний архів: Маленькі таємниці великої історії).
29. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. / 2-ге вид., стер. Київ : Знання, 2006. 735 с.

30. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Київ : Либідь, 1992.
31. Савченко Н., Подольський М. Історія України: модульний курс : навч. посіб. Київ, 2006. 544 с.
32. Світлична В. Історія України : навч. посіб. / 4-е вид. Київ : Каравела, 2008. 400 с.
33. Субтельний О. Україна: історія; пер. з англ. В. Шевчука / 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
34. Україна крізь віки: у 15 т. НАН України; Ін-т історії України НАН України. Київ, 1998–1999.
35. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., перероблене та розшир. Київ : Критика, 2005. 584 с.

Додаткова

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
2. Реєнт О. Усі гетьмани України: Легенди, міфи, біографії. Харків : Фоліо, 2007. 415 с. (Історичне досє).
3. Брайчевський М. Конспект з історії України. К: Знання, 1991. 204 с.
4. Вацеба О. М. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 232 с.
5. Видатні постаті в історії України IX–XIX ст.: Короткі біогр. нариси. Історичні та худож. Портрети / В. І. Гусєв, В. П. Дрожин та ін. Київ : Вища школа, 2002. 359 с.
6. Полянський О. Історичні силуети. Тернопіль : ЛІЛЕЯ, 1998. 128 с.
7. Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків : ВД ШКОЛА, 2007. 592 с.
8. Котляр М. Ф. Історія України в особах: Давньоруська держава. Київ : Україна, 1996. 240 с.

9. Історія української культури: в 5-ти т. Т. 1–3. Київ : Наукова думка, 2001.
10. Дві Русі. За заг. ред. Л. Івшиної. Київ : Факт, 2003. 496 с. (Бібліотека газети «День»).
11. Енциклопедія історії України: у 5-ти т. Редкол. : В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький та ін. Київ : Наукова думка, 2005.
12. Енциклопедія українознавства. Словникова частина: У 10 т. Львів, 1993–2001.
13. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 3 т. Київ, 1994–1995.
14. Іванченко Р. Історія без міфів: Бесіди з історії укр. державності : навч. посіб. для студ. ВНЗ / 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : МАУП, 2006. 624 с.
15. Історична наука: термінологіний і понятійний довідник : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Редкол. В. М. Литвин та ін.; ред. Л. О. Біда. Київ : Вища школа, 2002. 430 с.
16. Історія України в особах: Литовсько-Польська доба. О. Дзюба, М. Довбищенко, О. Русина та ін. Київ : Україна, 1997. 272 с.
17. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ – Чернівці : Книги ХХІ, 2008. 1100 с.
18. Історія України (тести, завдання, відповіді). Кер. авт. кол. С. Д. Гелей. Львів : Світ, 2002. 400 с.